

ALINMA TERMİNLƏR XÜLASƏ

Müasir Azərbaycan dilinin xeyli hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil əlaqələri hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlər arası münasibətlər, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür.

Açar sözlər: *Müasir Azərbaycan dili, terminologiya, leksika, dil əlaqələri, terminlər.*

Elmi-texniki nailiyyətlər, güclü informasiya axını, intensiv istehsalat fəaliyyətləri, beynəlxalq əlaqələr alınma terminlərin, eləcə də hər hansı nomenklaturanın milli sərhədləri aşıb, geniş yayılmasını şərtləndirir. Şərqi və Qərbi ölkələri ilə ictimai-siyasi, iqtisadi, elmi, mədəni əlaqələrin genişlənməsi və möhkəmlənməsi şəraitində müxtəlif sistemli dillərlə tarixən təmasda olan Azərbaycan ədəbi dili terminologiya sistemlərini zənginləşdirir, təkmilləşdirir.

Bu sistemlərin müəyyən bir layını alınma terminlər təşkil edir. Ədəbi dil sözləri içərisində alınma terminlər həmişə mübahisələrə səbəb olmuşdur. Alınma terminlər bəzən normalaşmış milli ədəbi dilə qarşı qoyulur. Bu doğru deyildir, çünki elmi dil ədəbi dilin funksional üslubu, gerçəkliyin qneseoloji inikası, məntiqi dərkedilmə vasitəsi, elmi-texniki informasiyaların reallığıdır. Terminoloji leksika yalnız müvafiq sahə mütəxəssislərinin dilinə aiddir. Belə terminlərin bəzisi müəyyən zamandan sonra hətta danışıq dilinə keçə bilər. Deməli, termin və qeyri terminlər arasında da kəskin sədd qoymaq düzgün deyil. Bununla yanaşı, siqnikativ, sözün səs cildinin məfhumla əlaqəsinə əsaslanan mənaları əhatə dairəsinə görə fərqlidir; hamıya aydın olan ümumi mənalarla müqayisədə terminoloji mənaların əhatə dairəsi məhduddur. Termin hansı mənbədən alınmasından asılı olmayaraq, müvafiq dilin lüğət tərkibinə və onun fonetik, qrammatik quruluşuna tabe olur [Рефорт-матский: 1967, s.80].

D.S.Lotte alınma və dildə özünü yad göstərən sözlərin meyarını belə müəyyənləşdirir: “1.Həmin sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəbul olunmuş səs birləşmələrinə hansı dərəcədə uyğun gəlməsi, 2.Sözün morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi və onunla harmoniya yaratması; 3.Həmin sözdən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu, yaxud sözün dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi”. Bu təzissə əsaslanaraq, alınma terminlərin müəyyənləşdirilməsi üçün fonetik, qrafik, morfoloji, sintaktik və semantik əlamətləri fərqləndirmək lazımdır.

Terminalma üsulları müxtəlifdir.

Şifahi və yazılı alınma. Şifahi üsulla terminalma bilinqvizm şəraiti üçün xarakterikdir, çünki bu prosesdə kollektiv nitq fəaliyyəti, ünsiyyət vacib şərtidir. Şifahi alınmalar kortəbii şəkildə reallaşdığı üçün terminin xarici qişasının dəqiq təsviri tez pozulur, mənimsəmə asanlaşır. Yazılı üsulla terminlər, əsasən, mətbuat, tərcümə, bədii, elmi ədəbiyyat və s. va-

---

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun direktoru, filologiya elmləri doktoru.
Email:nurlan1959@gmail.com

sitəsi ilə alınır. Onların mənimsəmə aktı uzun sürür, dilin normalarına cavab vermədikdə dildən çıxır.

Vasitəli və vasitəsiz alınma. Belə alınma terminin vasitəli dilin köməyi ilə alınmasıdır. Məsələn, latın, yunan, fransız, ingilis və s. mənşəli viza, vib rator, veto, vedovil terminləri rus dili vasitəsilə dilimizə keçmişdir.

Vasitəsiz – terminin birbaşa, vasitəçi dilin köməyi olmadan alınmasıdır. Məsələn, rus mənşəli çuqun, nabor, yarus və s. terminlərin şifahi, yaxud yazılı üsulla alınması.

Əlbəttə, bu bölgünün müəyyən mənada şərti olmasını nəzərə almaq lazımdır. Əvvəla, bir çox hallarda alınma terminin mənbəyini təyin etmək olmur. İkinci, mənbə dildə bu sözlərdən bir qismi artıq mənimsənilib, özünü küləşib və onların hansı dilə mənsubluğunu etimoloqlar qərarlaşdırırlar. Mənbə dildən alınan söz həmin dilə mənsub olmaya da bilər.

Təkrarqayıdış yaxud geriye alınma. Bu tip alınma müəyyən bir dilə mənsub sözün başqa dillərdə semantik və ya fonetik modifikasiyadan sonra “yad formada” yenidən qayıtmasıdır. Məsələn, əmir əlma ərəb sözü holland dilinə keçib admiral formasında beynəlmilləşəndən sonra yenidən ərəb dilinə qayıtmışdır.

İkili alınma eyni anlayışı bildirmək üçün eyni vaxtda ayrı-ayrı dillərdən iki leksik vahidin dilə keçməsidir. Məsələn, rus dili vasitəsilə kompüter, türk dili vasi təsilə bilgisayar; rus dili vasitəsilə multiplikasiya, türk dili va sitəsilə cizgi filmi və s.

İkiqat alınma. Bu tip alınma eyni mənbədən olub müxtəlif dillərdə mənimsəmə prosesində başqalaşan sözlərə aiddir. Yəni eyni leksik vahid müxtəlif dillərdə haçalanmış forma, hətta məna qazanır. Məsələn, Azərbaycan dilində ərəb sözü “sıfır” və rus dili va sitəsilə keçən şifrə (шифр). Hal-hazırda dilimizdə işlənən sıfır “kəmiyyətin olmadığını göstərən “o” rəqəm işarəsi, şifrə isə “gizli yazı üçün şərti işarələr sistemi” deməkdir.

Leonard Blumfeld mədəni alınma terminini irəli sürür: “..Mədəni alınma sözlərə (cultural borrowings) o sözləri daxil edirik ki, bütövlükdə digər dillərdən alınmış sözlər olsun”. Alınma üsullarının başqa tipi dil yaruslarına görədir: leksik, morfoloji, qrafik alınmalar.

Leksik alınma bəşəriyyətin yaratdığı yeni ideya, elmi-texniki informasiya, kəşf və s. nominasiyanın zəruri tələbatla dilə daxil olmasıdır. Bunlar tərkib hissələrinə görə üzvlən-məyən sözlərdir. Mənbə və ya etymon dildə düzəltmə yaxud mürəkkəb olan bu terminlər Azərbaycan dilinə yalnız modal formada, yəni tək halda qəbul edilir.

Morfoloji alınma. Söz tərkibində dilimizə sözdüzəldici şəkilçilər də keçir, lakin bunlar yad mühitdə üzvlənir. Deyi lənlər xüsusilə rus və Qərbi Avropa dilləri şəkilçilərinə aiddir. Məsələn, söz kökü ilə birlikdə dilimizə keçənist, ant, izm, al və s. şəkilçilər dilimizə morfem kimi qəbul edilirlər. Müstəsna hallar da, məsələn, fars dilindən keçən xana kimi morfoformantlar dilimizin söz yaradıcılığı arsenalına qoşula bilirlər. Məsələn, toyxana. Bu prosesdə ikinci bir dil hadisəsi də baş vermişdir: fars dilində müstəqil söz kimi işlənən xana dilimizdə yalnız şəkilçi kimi funksionallaşmışdır. Yəni dilimizin morfoloji sistemi alınma elementin sonrakı inkişafına təsir etmişdir.

Qrafik alınma. Fərqli əlifbaya malik xalqlar bir-birinən söz alarkən qrafik əlifba dəyişikliyi baş verir; alınan söz reseptor dilin əlifbasında yazılır. Lakin bəzən alınan söz qrafik cildi dəyişilmədən, transliterasiyasız qəbul edilir. Məsələn, həyəcan signalı SOS bütün dünya dillərində qrafik forması dəyişilmədən işlənir.

Dillərarası ünsiyyət, ictimai-siyasi şəraitlə əlaqədar olaraq dilə keçən maddi linqvistik vahidlər – terminlərin bir neçə növü vardır:

Alınma terminlər. Yalnız ehtiyacdən irəli gələrək dilə keçən söz dilin normalarına uyğunlaşır, məna lərinin aprobasiyası baş verir. Hətta məna diferensiasiyası və ayrılması

nəticəsində semantik strukturu yenidən qurulur, formalaşır. Milli sözlərlə sintaqmatik əlaqə və münasibətlər daxili və xarici valentliyin inkişafına, söz yaradıcılığı morfemlərinə, leksik-qrammatik sistemin qanunlarına uyğunlaşması, eləcə də müstəqilliklərinə gətirib çıxarır.

Gəlmə terminlər. Bu növ terminlər müəyyən zorakılıq nəticəsində dilə daxil olur. Məsələn, islam dini terminləri Azərbaycan dilində ərəb istilasından sonra işlənməyə başlamışdır. Belə terminlərin dildə qalıb-qalmamasını əvvəlcə ictimai-siyasi, daha sonralar mədəni amillər tənzimləyir və şərtləndirir.

Keçmə terminlər. Bu sərəya şifahi alınmalar daxildir. Əcnəbi terminlər. Bunlara bəzən barbarizmlər də deyilir. Azərbaycan dili qrafikası ilə yazılısalar da, müəyyən izahatsız anlaşılırlar.

Eləcə də alınma bircinsli hadisə deyildir: o, müxtəlif dil səviyyələrində müşahidə edilir. Alınmaları materialın xarakterindən asılı olaraq müvafiq növlərə ayırmaq mümkündür və bunlar müqayisəli şəkildə təhlil edilməlidir. Alınma terminlərin tədqiqi sözlərin mənşəyini, arealını, fonotaktikasını öyrənməyə, müəyyən paradigma üzrə işlənən morfemlərin səciyyəsinə açmağa imkan verir.

Müasir Azərbaycan dili terminologiyasının xeyli hissəsini alınma terminlər təşkil edir. Eyni zamanda Azərbaycan dilin də təşəkkül tapmış avtohton terminologiya da zəngindir. Terminologiyada alınmalar dilin kasıblığına dəlalət etmir, əksinə, onun dil əlaqələri hesabına zənginləşməsinin göstəricisi kimi çıxış edir. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlər arası münasibətlər, elmi-texniki tərəqqi və elmi bilik sahələrinin inkişafı ilə bağlı olaraq Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artması dillərarası əlaqələrin də genişlənməsinin təzahürüdür. Ona görə də terminologiya və alınma hadisəsinə eyni problemin iki aspekti kimi baxmaq lazım gəlir. Azərbaycan dilinin terminologiyası digər dillərin leksikasında geniş miqyasda faydalanmaq əsasında inkişaf edir, formalaşır. Bu proses dilimizi milli səciyyəsiindən, özünəməxsusluqdan məhrum etmir, əksinə, termin sistemlərinin, ümumilikdə ədəbi dilimizin inkişafı və təkmil ləşməsinə sürətləndirir, intellektual səciyyəsinə yüksəldir, həmçinin terminoloji leksikanın potensial imkanlarını üzə çıxarır.

Terminlərin alınma hadisəsi və onların dildə mənimsənilməsi, işlənməsi ilə bağlı olaraq Azərbaycan dil çiliyində əhəmiyyətli fikirlər söylənilmişdir, lakin alınma termin probleminin ümumnəzəri məsələləri hələlik tam şəkildə işıqlandırılmamışdır. Ümumi dilçi likdə həmin problemin bu və ya digər aspekti tədqiqat obyektinə kimi qarşıya qoyulmuşdur. Dilçilər alınma söz probleminə etimoloji, struktur-semantik, funksional, leksik-tematik səpkidə yanaşmış, eləcə də bu problemi nitq hissələri bölgüsü, söz alan dildə fonetik-qrammatik assimilyasiya baxımından həll etməyə çalışmışlar. Bu, əlbəttə, alınma söz və termin probleminin rəngarəngliyi və çoxsahəli məsələləri əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilçiliyində alınma terminlərə əsasən üç istiqamətdə yanaşılır:

- 1) hansı terminləri alınma hesab etmək olar;
- 2) alınma terminlərin mənbələri;
- 3) alınma terminlərin formaları.

Alınma terminlər xalqın həm maddi, həm də mənvi tarixi ilə üzvi surətdə bağlıdır; ilk növbədə, onların dilin fonetik, qrammatik və leksik-semantik sistemində tutduğu mövqeyi, yeni dil mühitində daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşmasını, fonetik və qrammatik cəhətdən yeni formasını, semantik keyfiyyətlərini, kəsb etdiyi işlənmə funksiyalarını, sözün dilin lüğət vahidinə çevrilməsi ilə nəticələnən əsas və həlledici meyarları və s. bu kimi məsələləri müəyyənləşdirilir. Azərbaycan dilçiliyində alınma terminlərin tədqiqində ənənəvi qəbul

olunmuş tarixilik prinsipi də onların xalqın tarixi mərhələlərdən keçib gəldiyi yollarla əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə tələb edir.

Alınma hadisəsinin mahiyyəti həmçinin milli mədəniyyət, milli təfəkkür və milli mövcudluq anlayışları ilə bağlıdır. Azərbaycan milli mədəniyyəti, Azərbaycan milli təfəkkürü və Azərbaycan milli mövcudluğu – Azərbaycan milli xarakteri bu anlayışların işığında aydın görünür...

...1926 cı il I Bakı Türkoloji Qurultayında Zifeld Simumyagi alınma terminlərin “canlı xalq sərvətləri” ilə əvəz edilməsi yollarından danışır, maraqlı fikirlər irəli sürür: “Canlı xalq şivələrinin yerlərdə ən yaxşı söz materiallarının toplayıcıları qismində könd müəllimlərinin iştirakı ilə dilçi alimlər tərəfindən tərtib edilən izahlı lüğətlər xalq kütlələrinə yaxın olan ədəbi dilin yaradılmasında böyük kömək göstərə bilər... Anatomiya və tibb üçün terminləri hazır şəkildə, xeyli dərəcədə, qəssablar, baytar və türkçəyələrdə, aqronomiya və botanika üçün terminləri əkinçi və bağbanlarda, zoologiyaya aid terminləri isə ovçular və balıqçılarda tapmaq olar” və i.a. Müəllif fikrini davam edərək bildirir ki, ərəbşünasların gülüş hədəfinə çevirdikləri yerbil tipli terminləri rədd etmək yox, onları yerbilik (coğrafiya), yulduzbilik (astronomiya), subilik (hidrologiya), daşbilik (petroqrafiya) və s. şəkildə təsəhhis etmək lazımdır. Lakin Simumyagi etiraf edir: “..xalq di linin bütün dialekt sərvətlərindən istifadə etdikdən sonra da onda boşluqlar qalacaq ki, bunları yalnız başqa dillərdən alınmalar doldura bilər”.

F.Ağazadə “Türkcəni zənginləşdirmək yolları” adlı məqaləsində ərəb və fars kəlmələrinin əleyhinə olduğunu və onların “türkləşdirmə üsullarını” açıqca bildirir, bu üsullar faydasız olduqda başqa tədbirlər təklif edirdi: “Əvvəla, türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi varsa, həmin əski kəlmələri bulub canlandırmalı; ikincisi, hər gah türkləşə bilməyən kəlmələrin əski türkcəsi yox dursa, başqa türk şivə lərin dən qar şılıq larine almalı”. Termin yaradıcılığında purizmin zərərli hadisə olduğunu göstərən B.Çobanzadə “Türkcə sərf və nəhv istilahları” adlı məqaləsində “Əcəba, Azəri türk sərf və nəhvində hanki tədbirləri işlətməli?” sualına 3 “dürlü cavab” verir: 1. Avropa istilahlarını almalı; 2. Türkcədən istilahlar yapmalı; 3.Əski ərəb istilahlarını mümkün olduğu qədər sadələşdirərək indilik braqmalı. Əlbəttə, terminologiyamızın çətin anlaşılan ərəb və fars sözlərindən təmizlənməsində, ədəbi dilin xalq danışığı dilinə yaxınlaşmasında puristlərin xidmətini inkar etmək olmaz. Hətta yaratdıqları terminlərin bir çoxu indi də dilimizdə işlənməkdədir: fırlanma, yığılma, durum, sıxac, tıxac, biçim, itki, bildiriş, görkəm, uduş və s. I Türkoloji qurultayda Odabaş öz çıxışında purizmin müsbət meyillərinə toxunmuşdu. Onun fikrincə, purizm ərəb və fars dili qanunlarının Azərbaycan dili nə təsirini zəiflətdi, eləcə də bu dillərdən söz axınının qarşısını aldı.

Qeyd edək ki, Odabaş qurultaydakı əksər məruzəçilərdən fərqli olaraq, ərəb və fars sözlərinə o qədər də mühafizəkar yanaşmır. Məsələn, türk xalqları üçün elmi terminologiya yaradılarkən ilkin prinsiplər kimi təklifi belə olur: “Sosial-tarixi səbəblər üzündən türk dillərinə ərəb və fars dillərindən daxil olan elmi terminləri araşdırdıqdan, onlara eyni yazılış formaları verdikdən və bütün türk xalqları üçün eyni mənə verdikdən sonar saxlamalı. Bəzi ayrı-ayrı türk tayfalarının bu ləhcələrdə müəyyən mənada vətəndaşlıq hüququ almış və bir növ, beynəlmiləl sayılan bir sıra ərəb və fars terminlərini yerli sözlərlə əvəz etmək meylini məqsədəuyğun saymamaq; ..yeni terminologiya yaradılarkən, ərəb dilinin bəzi şəkilçiləri elə həmin dildən alınan sözlərdə tətbiq edilə bilər..” Həmin qurultayda “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranma prinsipləri” mövzusunda çıxış edən Zifeld Simumyagi, ümumiyyətlə, ərəb və fars alınmalarının əleyhinə olduğunu gizlətmir. Məruzəçiyə görə,

türk dillərində yalnız dini anlayışları bildirən ərəb və fars sözləri işlənmişdir: “Mən bu sözlərin (*ərəb və fars sözləri nəzərdə tutulur – N.M.*) əleyhinəyəm. Hesab edirəm ki, bunlar dini mirasdan başqa bir şey deyil, odur ki, türk dilində yalnız dini anlayışları ifadə edən terminlərin saxlanması mümkün sayıram”.

1932-ci ildə yaradılmış “Türk Dil Qurumu” “özləşmə” prosesinə başlayır. “Burada əsas vəzifə türk dilinin leksik tərkibini xarici sözlərdən və ifadələrdən təmizləməkdən ibarət idi. Xüsusilə də ərəbfars söz və ifadələrindən, morfoloji əlamət (şəkilçi, önqoşma və s.), sintaktik konstruksiyalar- dan (izafət, cümlə quruluşu və s.) təmizlənməyə başlanmışdır. Əsas məqsəd müasir türk ədəbi dilini yad ünsürlərdən qorumaq, dildə indi də mövcud olan bəzi xarici sözləri öz türkcəsi ilə əvəz etməkdən ibarətdir.”

Ərəb və fars dilləri Azərbaycan milli dilin təşəkkül mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmuşdur, yalnız sonralar terminlərin işlənmə nisbətində ana dili və rus, Avropa dilləri lüğət vahidlərinin rolu, funksiyası, əmsalı artmış, hətta ən adi məişət sözləri terminoloji səciyyə qazanmağa başlamış və fəallaşaraq sistem şəkli almışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., Просвещение, 1967, 542
2. Budaqov B. Ərəb mənşəli bəzi Azərbaycan dilçilik Azərbaycan dilçilik terminləri haqqında Bakı, ADU, 1987, s.7982.
3. Забавников Б.Н. Об аспектной классификации французских заимствований в немецком языке. Воронеж, Издв.Воронежского унта, 1966, 32 с.

ЗАИМСТВЕННЫЕ ТЕРМИНЫ РЕЗЮМЕ

Значительную часть современного Азербайджанского языка составляют заимствованные термины. В то же время Азербайджанский язык богат также автохтонной терминологией, сформировавшейся в самом языке. Заимствования в терминологии не свидетельствуют о бедности языка, наоборот, они являются показателем его обогащения за счёт языковых связей. Увеличение удельного веса терминов в лексике Азербайджанского языка в связи с историко-культурными связями и межгосударственными отношениями, научно-техническим прогрессом и развитием отраслей научного знания является проявлением расширения и межъязыковых связей.

Ключевые слова: *современный Азербайджанский язык, терминология, лексика, языковые связи, термины.*

BORROWED TERMS SUMMARY

The most part of the modern Azerbaijani language is arranged by borrowed terms. At the same time, the autochthonous terminology that has formed in the Azerbaijani language is also affluent. Borrowings in terminology do not show the lack of the language, but on the contrary, they act as an indicator of its enrichment due to language relations. The increase of the specific weight of terms in the lexicon of the Azerbaijani language related to historical-cultural communications and interstate attitudes, scientific-technical progress and the development of scientific knowledge fields is a manifestation of the expansion of interlingual relations.

Keywords: *Modern Azerbaijani language, terminology, lexicon, language relations, terms.*